

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

DOI: <https://doi.org/10.32689/2523-4536/65-8>
УДК 332.122:35.071

Беженар І. М.

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу розвитку підприємництва,
кооперації та агропромислової інтеграції
ННЦ «Інститут аграрної економіки», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4584-9062>

Скиба Г. І.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку та оподаткування
Навчально-науковий Інститут управління, економіки та бізнесу
«ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3751-0082>

Кравченко С. А.

докторка економічних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу підприємництва,
кооперації та агропромислової інтеграції
ННЦ «Інститут аграрної економіки», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5541-4495>

Bezhenar Inna

Ph.D, Senior Researcher of the Department
of Entrepreneurship, Cooperation and Agro-Industrial Integration
NSC “Institute of Agrarian Economics” NAAS, Kyiv

Skyba Hanna

Ph.D, Associate Professor of the Department of Accounting and Taxation
Educational and Scientific Institute of Management, Economics and Business,
University «Interregional Academy of Personnel Management», Kyiv

Kravchenko Svitlana

Sc.D, Professor, Leading Researcher of the Department
of Entrepreneurship, Cooperation and Agro-Industrial Integration
NSC “Institute of Agrarian Economics” NAAS, Kyiv

АНАЛІТИЧНА ОЦІНКА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

ANALYTICAL ASSESSMENT OF RURAL DEVELOPMENT

Досліджено проблемні питання поглиблення теоретичних положень, обґрунтовано методологічні положення щодо визначення суті «сільська територія» та аналітична оцінка основних показників, що характеризують її розвиток. Методика дослідження передбачала використання діалектичних методів пізнання процесів і явищ, монографічного, абстрактно-логічного, порівняльного аналізу, емпіричного. Узагальнено результати досліджень, щодо визначення дефініції «сільська територія». Встановлено тенденції зміни постійного населення на сільських територіях, гендерний склад, динаміку зайнятості у сільському господарстві, ринок праці, охарактеризовано рівень оплати праці в сільському господарстві в порівнянні з промисловістю. Результати дослідження можуть бути враховані при розробці пріоритетних напрямів і перспектив розвитку окремих регіонів.

Ключові слова: сталий розвиток, сільські території, складові сталого розвитку, індикатори, стратегія.

It studies problematic issues of deepening theoretical ones, substantiation of methodological provisions on determining the essence of the "rural territory" and conducts an analytical assessment of the main indicators characterizing its development. The method of research involved the use of dialectical methods of cognition of processes and phenomena, monographic, abstract-logical, comparative analysis, empirical. The results of studies of the definition of the definition of "rural territory" are summarized, according to which the rural territory cannot be considered only as a territorial unit separated from the branch of agriculture, and it is also necessary to take into account other aspects of the economic life of such territories. The tendency to "extinction" of villages is revealed. According to the decentralization processes, regional territorial societies were grouped by the number of inhabitants and the largest and smallest regional territorial society was singled out in comparison with their social infrastructure. The demographic situation by type of locality has been analyzed and the predominance of the urban over the rural population at the present time has been established. Trends in the change of the permanent population in rural areas are revealed. With the help of graphic and tabular methods, the gender composition of the inhabitants of rural areas, the dynamics of employment in agriculture, and the labor market were demonstrated. According to 2020 data, only 443,7 thousand people were officially employed in agriculture, forestry and fisheries. In rural areas, self-employment prevails, in other words, employment in private peasant farms. As for the level of wages in agriculture, according to the data of 2020, it remains one of the lowest among other sectors of the economy (84,2% of the average for the economy). The level of wages in agriculture in comparison with industry is also characterized. It is proved that rural areas are characterized by significant reserves of labor resources that can participate in agricultural production, cultural, household and social spheres, trade, forestry, as well as develop themselves as a business entity – to have their own business in order to make a profit. About 2783,6 thousand rural residents of working age, or almost a third, are unemployed, that is, they do not work as hired persons, do not have their own business and do not produce marketable products. It should also be noted that a rather small share of own grown products is sold and is an additional source of income for the rural population. Therefore, the condition for the development of rural areas is to increase entrepreneurial activity in the countryside by attracting personal peasant farms, which were aimed only at self-sufficiency of their own needs for the creation of family farms and the competitiveness of cooperative-integration groups. Family farming can be one of the ways to organize agricultural production in the countryside. But the registration of a regional rural society in the form of a family farm should be carried out only on the initiative and desire of the peasant himself, that is, on a voluntary basis. The advantages of registration are the opportunity to receive financial, information and advisory support from the state. The results of the study can be taken into account in the development of priority areas and prospects for the development of individual regions.

Keywords: rural areas, rural development, employment, wages, family farm.

Постановка проблеми. З набуттям незалежності в економіці України, а також у її сільському господарстві відбулися кардинальні зміни, пов'язані з формуванням приватної власності на засоби виробництва, реформуванням сільського господарства, з реорганізацією сільськогосподарських підприємств, змінилися умови соціальної інфраструктури на селі, загострилися проблеми розвитку сільських територій та зайнятості жителів села. Розвиток сільських територій, в свою чергу – це спосіб господарювання на сільських територіях, який задовольняє соціальні, економічні та екологічні потреби сільського населення, як уже зазначалося.

Однією із причин занепаду українського села є стійка тенденція поступового скорочення сільського населення та трудова міграція сільських жителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблем розвитку сільських територій зробили вітчизняні вчені: О. М. Бородіна [2], О. І. Павлов [10], І. В. Прокопа [15], В. В. Юрчишин [24], М. А. Лендел [7], М. П. Талавира [20], А. М. Третяк [22], М. Й. Малік [8] та інші. Певні напрацювання є також у працях багатьох молодих науковців.

Незважаючи на значні здобутки вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів, залишаються недостатньо дослідженими питання

теоретико-методологічних аспектів розвитку сільських територій.

Метою є поглиблення теоретичних, обґрунтування методологічних положень щодо визначення суті «сільська територія» та основних показників, що характеризують її розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнена характеристика сільських територіальних утворень виглядає як середовище виробництва і життєдіяльності сільського населення, локалізоване в певному географічному місці. Розглянемо думки вітчизняних учених про сільські території та об'єкти, що до неї входять (табл. 1).

Отож, розглянуті визначення поняття «сільська територія» є узагальненими, роблять акцент або на сільськогосподарській напрямку діяльності цих територій, або розглядаються в розрізі економічного, екологічного, соціального та енергетичного забезпечення, в умовах адміністративно-територіального утворення. Узагальнюючи думки вчених приходимо до висновку, що сільську територію не можна розглядати лише як територіальну одиницю відокремлено від галузі сільського господарства, а також потрібно враховувати і інші аспекти господарського життя таких територій.

Згідно досліджень Ф. А. Важинського : «Сьогодні проблеми регіонального розвитку

Таблиця 1

Визначення дефініції «сільська територія»

Автор	Визначення
П. Т. Саблук	«Сільська територія являє собою історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну і функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів, односімейних та інших жилих утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад» [23, с. 484]. Є сенс розглядати сільську територію як уособлення всього того, чим вона наділена, що на ній розташовано, функціонує, використовується в інтересах громадян, які проживають і працюють на ній [20, с. 8].
Д. Ф. Крисанов	Сільську місцевість слід розглядати як соціально-територіальну компоненту, поселенську та трудовресурну базу аграрної сфери, до сільської місцевості відносить сільські населені пункти та селища міського типу [6, с. 32].
А. М. Третяк	«... до сільської місцевості, як правило, відносяться регіони, у яких переважають сільське і лісове господарство, з відповідним типом поселень» [22, с. 27].
М. В. Смушак	Сільська територія – це територія, зайнята під селами; що уособлює все те, що на ній розташоване; характеризується індивідуальними природними властивостями; знаходиться під юрисдикцією сільських (селищних) рад; має чітку структурну побудову; є загальним поняттям. Пропонує розглядати сільську місцевість лише як території сіл, як це робить Державний комітет статистики України. Тобто селища міського типу не є сільськими територіями. Також існують села, особливо приміські, в яких переважає промислове виробництво, а якщо зважати на визначення сільських територій А. М. Третяка, то ці села не слід включати до сільської місцевості [17, с. 323].
М. П. Талавиря	Сільську територію необхідно розглядати як системне явище, «яке крім території як такої включає в свою орбіту все те, що на ній у тій чи іншій формі функціонує або є її складовою» [20, с. 113].
К. І. Якуба	Сільські населені пункти – це «адміністративно-територіальні одиниці незалежно від їх розміру (хутір, село, сільська рада, район тощо) з наявним населенням, природно-економічним і соціальним потенціалом та відповідними органами управління соціально-економічним розвитком цих населених пунктів, а територіально-просторове розміщення їх сукупного ресурсного потенціалу можна вважати сільськими територіями» [25, с. 74].
О. Г. Осауленко	Сільська поселенська мережа включає сукупність матеріальних об'єктів та населення, що проживає на певній території. По-перше, сільськогосподарський пункт – вид поселення, де понад 50% працюючого населення зайнято сільським господарством. По-друге, агропромисловий населений пункт – вид поселення, у якому не менше 1/3 працюючого населення зайнято у сільськогосподарському виробництві і, крім сільськогосподарських, розміщені переробні та інші виробництва. По-третє, несільськогосподарський населений пункт – вид поселення, що знаходиться в сільській місцевості і понад 50% працюючого населення займається несільськогосподарськими видами діяльності [16, с. 742–743].

набули особливої ваги. Відповідно до вимог стандартів ЄС одним із пріоритетних напрямів розвитку України стає підвищення ефективності сільського господарства як основного чинника розвитку сільських територій. Оскільки сільськогосподарське виробництво й надалі залишається основною сферою діяльності на селі, закономірним є зростаючий інтерес учених-економістів до проблем розвитку сільськогосподарських підприємств у контексті вирішення проблеми ефективного розвитку сільських територій» [2]. Вчені економісти-аграрники з ННЦ «Інститут аграрної економіки» також наголошують на актуальності детального дослідження розвитку сільських територій та пропонують своє бачення перспективних форм організації господарської діяльності на селі [13].

У Положенні про Міністерство аграрної політики та продовольства України зазначено:

«серед основних завдань Мінагрополітики є забезпечення розвитку сільських територій. Мінагрополітики відповідно до покладених на нього завдань: розробляє та забезпечує виконання державних цільових, галузевих та інших програм розвитку сфер агропромислового виробництва, комплексного розвитку сільських територій, удосконалення системи управління агропромисловим комплексом; здійснює моніторинг стану забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури сільських територій, розробляє і здійснює заходи, спрямовані на комплексний розвиток таких територій, та вносить на розгляд Кабінету Міністрів України відповідні пропозиції» [13]. Тобто Мінагрополітики виступає головним у системі центральних органів виконавчої влади з питань державного управління комплексним розвитком сільських територій, що підкріплюється покладеними на нього

завданнями розроблення та здійснення державних цільових та інших програм [13]. Проте на практиці Мінагрополітики більше працює у напрямку реалізації аграрної політики.

Державною регіональною політикою в свою чергу займається Міністерство розвитку громад та територій України [8].

Складна соціально-економічна ситуація в розвитку сільських територій виникла через [15]:

– недостатню увагу держави до вирішення проблем розвитку села й аграрного сектора через порушення захисту приватної власності на селі, особливо власності на землю, створення паритетних відносин аграрного сектора і з іншими галузями національної економіки, вкрай обмежену державну підтримку сільських територій;

– відсутність економічних механізмів цінової, інвестиційної політики та цільового державного фінансування сільськогосподар-

ського виробництва, об'єктів соціальної інфраструктури;

– недостатньо розвинену інфраструктуру аграрного ринку, неефективну державну політику щодо створення умов для розвитку кооперативних відносин у сфері заготівлі, зберігання й реалізації сільськогосподарської продукції.

Кожна сільська територія має власну цілісність, що базується на історичних, соціально-економічних, екологічних, демографічних та територіальних особливостях, етнічних і культурних традиціях і відносну самостійність, тобто здатність відносно самостійно здійснювати адміністративно-управлінську, виробничо-управлінську та соціально-культурну діяльність і на цій основі задовольняти потреби сільської громади.

Пошук оптимальних економічних рішень розвитку сільських територій базується на власному ресурсному потенціалі сільських

Таблиця 2

Кількість адміністративно-територіальних одиниць по регіонах на 1 січня 2021 року

	Райони	Територіальні громади	Міста	Райони в містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
Україна	140	1469	461	108	882	28372
Автономна Республіка Крим ²⁼	14	–	16	3	56	947
Вінницька	6	63	18	–	29	1456
Волинська	4	54	11	–	22	1054
Дніпропетровська	7	86	20	18	45	1436
Донецька	8	66	52	21	131	1115
Житомирська	4	66	12	2	43	1613
Закарпатська	6	64	11	–	19	578
Запорізька	5	67	14	7	22	914
Івано-Франківська	6	62	15	–	24	765
Київська	7	69	26	–	30	1126
Кіровоградська	4	49	12	2	27	991
Луганська	8	37	37	4	109	780
Львівська	7	73	44	6	34	1850
Миколаївська	4	52	9	4	17	885
Одеська	7	91	19	4	33	1122
Полтавська	4	60	16	5	20	1805
Рівненська	4	64	11	–	16	999
Сумська	5	51	15	2	20	1455
Тернопільська	3	55	18	–	17	1023
Харківська	7	56	17	9	61	1673
Херсонська	5	49	9	3	31	656
Хмельницька	3	60	13	–	24	1414
Черкаська	4	66	16	2	14	824
Чернівецька	3	52	11	–	8	398
Чернігівська	5	57	16	2	29	1464
м. Київ	–	–	1	10	x	x

Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

населених пунктів. В Україні на 1 січня 2021 року налічувалося – 461 місто, 882 селищ міського типу, 28372 села (табл. 2).

З 1990 року з мапи України зникло 432 сільських населених пункти (насправді їх значно більше, просто деякі ще не знято з обліку) – відбулося знелюднення сільських територій, 45 селищ міського типу, 25 міст (табл. 3). Варто уточнити, міста при зменшенні кількості населення менше 10 тис. жителів перетворюються у селища міського типу. Така різниця може бути пояснена тим, що село і місто, як населені пункти, мають дуже багато відмінностей, таких як розмір, чисельність та щільність/густота населення, уклад життя, рід діяльності населення (в містах це переважно несільськогосподарська галузь, у селі орієнтація людей на зайнятість у сільськогосподарському виробництві), висота будівель, ритм життя, наявність технологій.

Аналізуючи зміну кількості адміністративно-територіальних одиниць в Україні

протягом 2000–2021 рр. можна помітити, що найбільше зникло знову ж сіл – 367 одиниць (табл. 3). І хоча піковими по зникненню сіл були 2000–2011 роки, проте і 2014 р. характеризується скороченням значної кількості сіл (44 од.). З 2014 по 2021 р. в середньому зникає 4 села щороку.

Варто також відмітити, що з 2014 р. почався процес децентралізації – з прийняття Урядом Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади та затвердження Плану заходів щодо її реалізації. Проте політичні обставини, які склалися не дозволили своєчасно розпочати реформування. І лише у 2020 році Кабінет Міністрів затвердив новий адміністративно-територіальний устрій базового рівня – сформовано 1469 територіальних громад. Законотворення ще триває, так розроблений законопроект «Про засади адміністративно-територіального устрою України», що дає визначення населеного пункту та категорій населених

Таблиця 3

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні

	Райони	Територіальні громади	Міста	Райони в містах	Селища міського типу	Сільські ради	Сільські населені пункти
1990	479	-	436	120	927	8 996	28 804
1995	489	-	445	120	909	10 097	28 864
2000	490	-	448	121	894	10 253	28 739
2005	490	-	456	118	886	10 281	28 585
2006	490	-	457	118	885	10 281	28 562
2007	490	-	458	118	886	10 279	28 540
2008	490	-	458	118	886	10 279	28 504
2009	490	-	459	118	886	10 278	28 490
2010	490	-	459	118	885	10 278	28 471
2011	490	-	459	118	885	10 278	28 457
2012	490	-	459	114	885	10 278	28 450
2013	490	-	460	111	885	10 279	28 441
2014	490	-	460	111	885	10 279	28 397
2015	490	-	460	111	885	10 279	28 388
2016	490	93	460	111	885	...	28 385
2017	490	216	460	111	885	...	28 377
2018	490	458	461	108	883	...	28 378
2019	490	686	461	108	883	...	28 376
2020	490	841	461	108	882	...	28 376
2021	140	1 469	461	108	882	-	28 372
Збільшення/ зменшення (+/-) 2021 р. проти 2015 р.	-350	-	1	-3	-3	-	-16
Збільшення/ зменшення (+/-) 2021 р. проти 2010 р.	-350	-	2	-10	-3	-	-99
Збільшення/ зменшення (+/-) 2021 р. проти 2005 р.	-350	-	5	-10	-4	-	-213
Збільшення/ зменшення (+/-) 2021 р. проти 2000 р.	-350	-	13	-13	-12	-	-367
Збільшення/ зменшення (+/-) 2021 р. проти 1995 р.	-349	-	16	-12	-27	-	-492
Збільшення/ зменшення (+/-) 2021 р. проти 1990 р.	-339	-	25	-12	-45	-	-432

Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

пунктів: село, селище, місто та порядок віднесення населених пунктів до категорій сіл, селищ, міст; проте ще досі Верховною Радою даний законопроект не розглянутий.

У 2020 році нараховувалося 626 сільських територіальних громади (табл. 4), які налічують 8434 населених пункти, населення – 4,9 млн. осіб, площа – 172,9 тис. км². Найменшою по чисельності населення була – Харитонівська територіальна громада (Житомирська область, Житомирський район), яка налічувала 13 населених пунктів, площа – 207,1 км² та чисельність населення громади – 1814 чол. (тобто в середньому 130 чол. на один населений пункт), кількість закладів, що надають медичну допомогу – 1. Найбільшою була Саф'янівська територіальна громада (Одеська область, Ізмаїльський район), яка налічувала 19 населених пунктів, площа територіальної громади – 995,1 км², чисельність населення – 42588 осіб (або в середньому 2241 чол. на 1 населений пункт), кількість закладів, що надають первинну медичну допомогу – 16 [3].

Тобто, як бачимо найбільша кількість громад (441 од. – 70,4%) з населенням від 5 до 15 тис. осіб.

Аналіз демографічної ситуації свідчить про такі тенденції: незмінність середньої тривалості життя сільського населення (70 років), зниження народжуваності, переважання міського над сільським населенням. На початок 2021 року в сільській місцевості проживало 12 628,8 тис. осіб, або 30,4% від загальної

кількості населення. Найбільше сільського від загальної кількості населення проживало в Чернівецькій 56,7%, Івано-Франківській 55,5%, Тернопільській 54,1%, Рівненській 52,5% областях (табл. 5).

Таблиця 4

Аналіз об'єднаних територіальних громад (ОТГ) в розрізі чисельності населення

Чисельність населення	К-сть громад
1000–1999 осіб	3
2000–2999 осіб	19
3000–3999 осіб	58
4000–4999 осіб	84
5000–9999 осіб	321
10000–14999 осіб	110
Більше 15000 осіб	31

Однак слід зазначити, що населення, яке постійно проживає в сільській місцевості України, поступово зменшується як в абсолютному, так і у відносному вимірі (рис. 1). Так, у 2010–2020 рр. кількість постійно проживаючих у сільській місцевості зменшилась на 1714 тис. осіб (і 2574 тис. осіб проти 2005 р., 3393 тис. осіб проти 2000 р., 3912 тис. осіб проти 1995 р.) і 4161 тис. осіб проти 1990 року). Помітна стійка тенденція до зниження істинно сільських жителів. Щодо статі, то кількість чоловіків і жінок у сільській місцевості майже зрівнялася (48% проти 52%), але кількість жінок все ще трохи

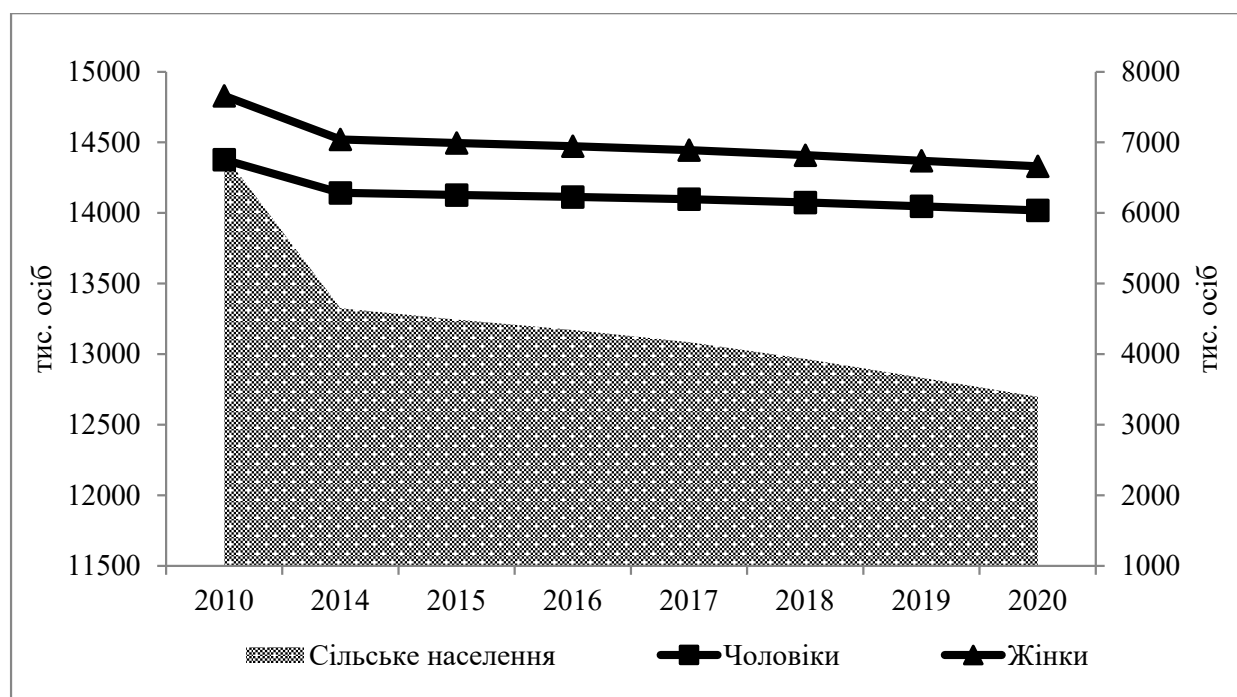

Рис. 1. Чисельність постійного населення, що проживає в сільській місцевості, тис. осіб
 Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

Таблиця 5
Чисельність наявного населення за типом місцевості по регіонах на 1 січня 2021 року

	Усе населення (осіб)	міське	сільське	Питома вага міського населення у загальній чисельності, відсотків
Україна	41588354	28959536	12628818	69,6
Автономна Республіка Крим
Вінницька	1529123	795837	733286	52,0
Волинська	1027397	537242	490155	52,3
Дніпропетровська	3142035	2642094	499941	84,1
Донецька	4100280	3728069	372211	90,9
Житомирська	1195495	711127	484368	59,5
Закарпатська	1250129	465330	784799	37,2
Запорізька	1666515	1291103	375412	77,5
Івано-Франківська	1361109	605411	755698	44,5
Київська	1788530	1109294	679236	62,0
Кіровоградська	920128	585056	335072	63,6
Луганська	2121322	1848299	273023	87,1
Львівська	2497750	1526767	970983	61,1
Миколаївська	1108394	761278	347116	68,7
Одеська	2368107	1591976	776131	67,2
Полтавська	1371529	859042	512487	62,6
Рівненська	1148456	545767	602689	47,5
Сумська	1053452	733310	320142	69,6
Тернопільська	1030562	472540	558022	45,9
Харківська	2633834	2140944	492890	81,3
Херсонська	1016707	624661	392046	61,4
Хмельницька	1243787	718063	525724	57,7
Черкаська	1178266	673511	504755	57,2
Чернівецька	896566	388398	508168	43,3
Чернігівська	976701	642237	334464	65,8
м. Київ	2962180	2962180	x	100,0

Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

перевищує кількість чоловіків (6037 тис. чоловіків проти 6661 тис. жінок).

За словами М.П. Талавирі: «проблемами сільського розвитку залишаються – нестабільні умови і організація праці, низький рівень побутових умов, нестійке матеріальне забезпечення, неякісні житлові умови, занепад інженерної інфраструктури, що створює передумови для зростання міграційного потенціалу сільських мешканців і нестійкого сільського розвитку» [20]. Тому погоджуємося з думкою вищезгаданого вченого, що за відсутності роботи на селі та незадоволеності умовами життя сільські жителі мігрують до міст. Це підтверджує статистика. Часто молодь також їде вчитися в міста і там залишається. Так, у 2010 році сільське населення становило 14,4 млн осіб, а його частка 31,54% від загальної чисельності населення. У 2020 році чисельність зменшилася до 12,7 млн осіб, а частка – до 30,53% відповідно. Тобто, щоб не допустити вимирання сіл, необхідні термінові

заходи щодо повернення жителів у сільську місцевість, що передбачає створення робочих місць, розвиток соціальної інфраструктури та послуг. Як бачимо з рис. 2, кількість постійно проживаючих у сільській місцевості зменшилась на 1,01%.

Загальний рівень добробуту населення сільської місцевості сьогодні значно гірший за міський [26]. У таблиці 6 наведено показники, що характеризують динаміку сільського населення України за рівнем економічної активності протягом 2010–2020 років. За даними Державного комітету статистики України, у 2020 році в сільському господарстві працювало 2721,2 тис. осіб. Ці дані свідчать, що від загальної кількості сільського населення у 2020 році частка осіб працездатного віку становила 43,6%, за період дослідження зросла на 6,6% порівняно з 2010 роком та на 6,8% порівняно з 2015 роком.

Передумовою розвитку села, як зазначалося вище, є зайнятість сільського населення,

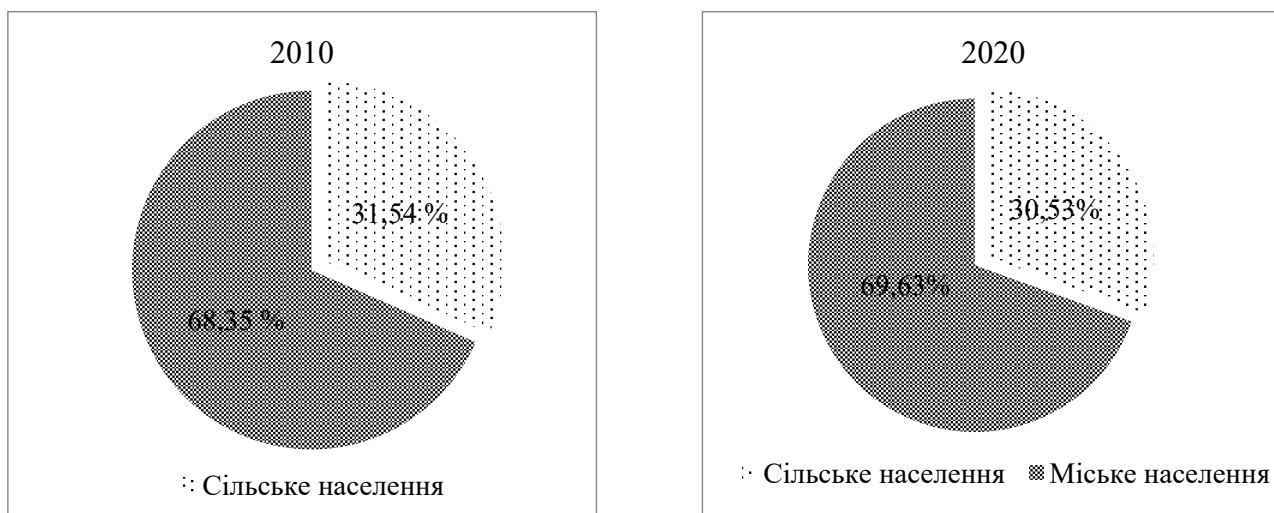

Рис. 2. Порівняння чисельності постійного населення, що проживає в міській та сільській місцевості, %

Джерело: наведено за матеріалами [http://www.ukrstat.gov.ua]

Таблиця 6

Динаміка зайнятого населення України, тис. осіб

Показники	Роки			2020 р. до 2010 р., %,+/-	2020 р. до 2015 р., %,+/-
	2010	2015	2020		
Усе населення, тис. осіб	45778,5	42760,5	41588,4	90,8	97,3
питома вага робочої сили, %	41,9	38,5	42,5	0,6	4,0
з них : працездатного віку,%	38,1	36,8	42,3	4,2	5,5
питома вага робочої сили у сільській місцевості, %	13,3	12,0	13,3	0,0	1,3
з них : працездатного віку,%	11,5	11,4	13,2	1,7	1,8
Уся робоча сила, тис. осіб, з нього:	19180,2	16443,2	17 669,8	92,1	107,5
– працездатного віку, тис. осіб	17451,5	15742	17 589,5	100,8	111,7
– питома вага, %	90,9	95,7	99,5	8,6	3,8
Усього сільського населення, тис. осіб	14336,9	13175,6	12628,8	88,1	95,8
питома вага робочої сили в сільській місцевості до всього сільського населення, %	42,6	39,0	43,9	1,3	4,9
питома вага населення працездатного віку у сільській місцевості до всього сільського населення, %	36,8	37,0	43,6	6,8	6,6
Робоча сила у сільській місцевості, тис. осіб, з нього:	6108	5134,2	5 541,5	90,7	107,9
– працездатного віку, тис. осіб	5278,1	4872,5	5 504,8	104,3	113,0
– питома вага, %	86,4	94,9	99,3	12,9	4,4

Джерело: наведено за матеріалами [http://www.ukrstat.gov.ua]

підвищення продуктивності та ефективності сільськогосподарського виробництва шляхом його механізації, модернізації та впровадження нових технологій і державна підтримка розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації. Загальне скорочення населення, безсумнівно, має безпосередній вплив на зайняте населення. Загалом станом на 1 січня 2020 року в Україні було зайнято 15 915,3 тис. осіб, у сільському, мисливському та лісовому господарстві – 2 721,2 тис. осіб, що становить 17,1%

від загальної чисельності працюючих (рис. 3). Загальна кількість зайнятих безпосередньо у сільськогосподарському виробництві за досліджувані роки зменшилась.

Поясненням зменшення кількості зайнятих у сільському господарстві може бути зміна місця роботи та міграція населення із сільської місцевості, а з початком військового конфлікту у 2014 р. – військова служба. Водночас поясненням збільшення є збільшення особистих селянських та сімейних господарств, які почали займатися сільським господарством.

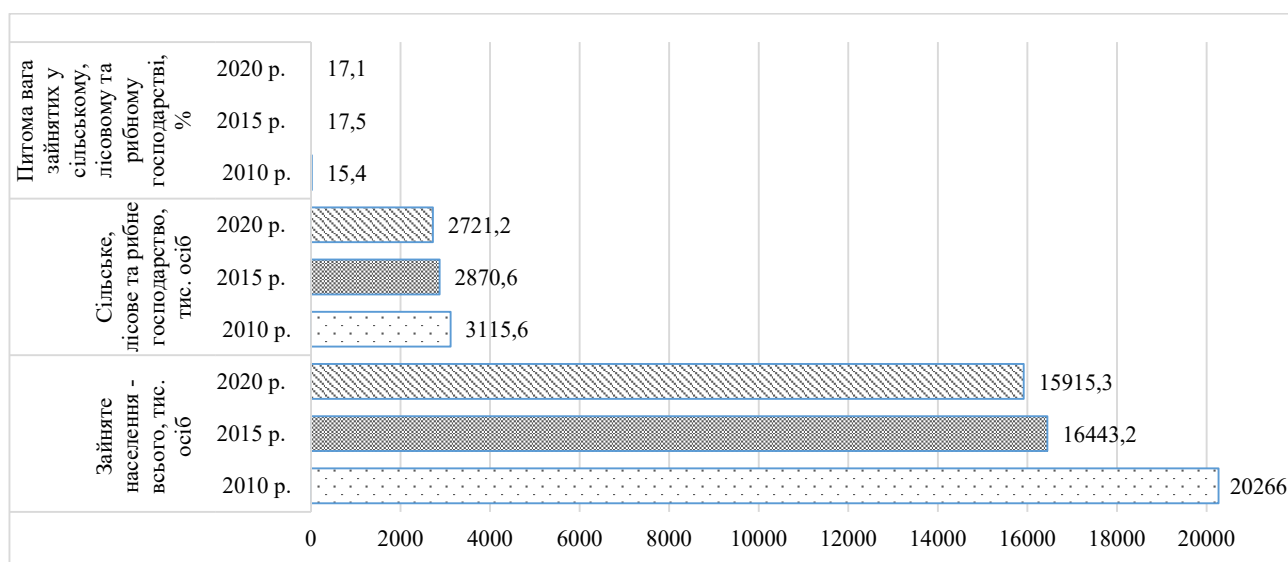

Рис. 3. Кількість зайнятого населення України у сільському господарстві та суміжних галузях у 2010–2020 рр.

Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

З продовженням пандемії можливе також подальше збільшення зайнятості в сільському господарстві. Нині також спостерігається тенденція концентрації господарської діяльності в приміських зонах і, як наслідок, зниження можливостей периферійного розвитку.

Під час ринкових перетворень зменшилась кількість зайнятих у сільському, мисливському та лісовому господарствах. Структура зайнятості в аграрному секторі у 2020 році за даними табл. 7 виглядає так: працівники сільськогосподарських, лісгосподарських та рибгосподарських підприємств – 443,7 тис. осіб (16,3%), самозайняті в фермерських та особистих селянських господарствах – 2277,5 тис. осіб (83,7%). Тобто помітна тенденція до зниження зайнятості в промисловому сільськогосподарському виробництві та збільшення зайнятості в дрібнотоварному (самозайнятості у фермерських господарствах та ОСГ). Дослідження також показує гострі проблеми безробіття в сільській місцевості.

Середня тривалість пошуку роботи в сільській місцевості у 2020 році становила 6 місяців. Аналізуючи кількість вакансій, було виявлено, що на кінець листопада 2020 року було лише 564 вакансій кваліфікованих робітників у сільському та лісовому господарстві, рибництві та рибному господарстві, що свідчить про низький офіційний попит на кваліфікованих працівників в аграрному секторі. При цьому кількість кваліфікованих сільськогосподарських робітників, які шукають роботу, становила 13 472 особи.

Рівень заробітної плати в сільському господарстві у 2020 році був у 1,2 рази нижчим

від середнього по економіці та в 1,8 рази нижчим за оплату праці у промисловості.

Сільська місцевість є своєрідною економічною базою постачання життєдіяльності 30,4% населення України. Також, як уже говорилося, переважно у сільській місцевості здійснюється процес сільськогосподарського виробництва, у тому числі продукції харчування для населення, корм для худоби та сировина для промисловості. Узагальнення погіршення рівня життя сільського населення можна прослідкувати по ряду індикаторів (табл. 8).

Сільські території України характеризуються обмеженістю щодо можливості забезпечення населення, що проживає на них, додатковою роботою, крім сільськогосподарської. Здебільшого це робота в соціальній сфері села. Через низький рівень зайнятості і матеріального добробуту жителі села шукають додаткові джерела доходів і переважно це зводиться до самозайнятості – роботи в особистому господарстві. Однак це не приносить суттєвого доходу і такий вид праці спрямована насамперед на самозабезпечення сім'ї продуктами харчування. Надлишки продукції в основному продаються на місцевих ринках, тому що доступ до інших каналів збуту обмежений, не вистачає ресурсів для виробництва великих партій, і зазвичай виникають проблеми з транспортуванням і налагодженням комунікації.

Сталий розвиток територіальної одиниці слід розглядати як збалансованість і гармонійну єдність між економічними (конкурентоспроможність сільського господарства

Таблиця 7

Склад та структура зайнятих в аграрній сфері України у 2010–2020 рр.

Зайняті в сільському, лісовому та рибному господарстві, тис. осіб			Наймані працівники підприємств сільського, лісового та рибного господарства, тис. осіб			Питома вага найманих працівників підприємств, %			Питома вага самозайнятих (в фермерських господарствах і ОСГ), %		
2010 р.	2015 р.	2020 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.
3115,6	2870,6	2721,2	724,8	500,9	443,7	23,3	17,4	16,3	76,7	82,6	83,7

Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

Таблиця 8

Оцінка соціальних умов життя сільського населення

Група	Показник	2010 р.	2019 р.	2020 р.
Демографічна ситуація	Співвідношення народжуваності та смертності на 1000 сільських мешканців	0,6	0,6	0,47
	Середня тривалість життя сільського населення, років	70,4	70,6	70,32
	Співвідношення сільського та міського населення	0,5	0,4	0,44
Стан ринку праці	Кількість економічно активного сільського населення (від 15 до 70 рр.), тис. осіб	6967,7	5602,2	5504,8
	Кількість зайнятого сільського населення (від 15 до 70 рр.), тис. осіб	6474,2	5047,1	4931,6
	Кількість економічно неактивного сільського населення (від 15 до 70 рр.), тис. осіб	3362,2	3674,1	3613,2
Рівень життя сільського населення	Відношення середньої заробітної плати в сільському господарстві до величини прожиткового мінімуму	1,7	1,82	1,90
	Співвідношення середньої заробітної плати в селі та місті	0,6	0,74	0,76

Джерело: наведено за матеріалами [<http://www.ukrstat.gov.ua>]

з акцентом на реструктуризацію та модернізацію, поширення знань, інновації та вдосконалення продукції), екологічними (довкілля, охорона навколишнього середовища, акцент на біорізноманіття, охорону водних ресурсів) та соціальними (розвиток сільської місцевості і підвищення рівня та покращення якості життя селян шляхом створення робочих місць, диверсифікації сільської економіки) факторами та кризь призму взаємодії влади, бізнес-структур і суспільства.

Наприклад, при бажанні здійснювати господарську діяльність в аграрному секторі на селі потрібно проаналізувати не лише виробничий потенціал, а і економічну обґрунтованість, враховувати екологічну безпеку, екологічні наслідки для довкілля та соціальну орієнтованість [5].

Враховуючи ці тенденції, політика підтримки має бути роздільною, окремо для сільського господарства як виду підприємницької діяльності, і окремо політика розвитку села, яка передбачає перехід від традиційної (недиференційованої), переважно сільськогосподарської структури виробництва до диференційованої (пошук альтернативних видів несільськогосподарської діяльності мешканців сільської місцевості). Для

покращення якості життя потрібно зробити сільську місцевість привабливою та самодостатньою, підвищувати престиж сільського способу за рахунок збільшення зайнятості та доходів населення, розвитку місцевого самоврядування, що в свою чергу сприятиме поверненню мешканців у сільську місцевість. Тобто державне регулювання має здійснюватися шляхом поєднання та врахування інтересів жителів сільських населених пунктів, сільської громади, місцевого самоврядування та держави, з використанням соціально-економічних важелів регулювання відповідних відносин у поєднанні з організаційно-правовими.

Висновки. Узагальнення наукових думок показує, що й нині продовжують існувати неоднозначні категорійні трактування поняття «сільська територія», які в основному передбачають складну багатофункціональну систему (за природними показниками, за соціально-економічним станом, за виробничо-господарською діяльністю), що характеризується типовими ознаками. Сільські території займають 70% площі нашої держави, на них проживає трохи більше третини всього населення України.

За останні десять років чисельність сільських жителів скоротилась на 1,7 млн осіб, або

на 11,9%, і це відбувається головним чином за рахунок депопуляції населення, яка щороку зростає. Кількість сіл, де взагалі не стало жителів за 1990–2020 роки склала 432 одиниці.

Важливим аспектом забезпечення соціально-економічного розвитку сільської місцевості є соціальна, трудова та політична активність сільського населення. Сучасний стан сільських територій характеризується кризою та соціально-економічним дисбалансом і надзвичайно слабким розвитком: зменшення робочих місць; збільшення самозайнятості; посилення трудової міграції та соціальної напруги в сільській місцевості. Низький рівень життя сільського населення зумовлює відтік найбільш активної та працездатної його частини до міст, посилює зовнішню трудову міграцію, що призводить до занепаду сільської місцевості. За даними на 2020 рік, лише 443,7 тис. осіб були офіційно зайняті в сільському, лісовому та рибному господарстві. У сільській місцевості переважає традиційна самозайнятість, тобто праця в особистих селянських господарствах. Щодо рівня заробітної плати в сільському господарстві, то за даними на 2020 рік він залишається одним із найнижчих серед інших галузей економіки (84,2% від середнього по економіці).

Проте сільська місцевість характеризується значними резервами робочої сили, які можуть брати участь у сільськогосподарському виробництві, культурно-побутовій та соціальній сферах, торгівлі, лісовому господарстві, розвивати себе як суб'єкт господарювання – мати власний бізнес для отримання прибутків. Близько 2783,6 тис. сільських жителів працездатного віку, або майже третина, є безробітними, тобто не працюють найманими працівниками, не мають і не виробляють товарної продукції в особистих селянських господарствах. Слід також зазначити, що досить невелика частка виробленої в ОСГ продукції реалізується і є додатковим джерелом доходу для сільського населення.

Ще одна необхідна умова розвитку села полягає у підвищенні підприємницької активності на селі шляхом залучення особистих селянських господарств, які були спрямовані лише на самозабезпечення власних потреби до створення сімейних ферм та конкурентоспроможних кооперативів та інтеграційних груп. Тому спільне ведення сім'єю сільськогосподарської діяльності у формі сімейної ферми може бути одним із перспективних способів організації сільськогосподарського виробництва на селі. Створення такої форми господарювання має бути добровільним, ніхто

не повинен зобов'язувати ОСГ реєструватися як «сімейна ферма» без їхньої згоди і передбачає одержання економічних вигоди та надає допомоги (фінансової, освітньої тощо) державою.

Ми вважаємо, першочергово потрібно покращити якість життя у сільській місцевості та провести поліпшення сільських територій і збільшення конкурентоздатності аграрного сектору це і може стати мотиваційним стимулом збільшення кількості сільських жителів та допоможе у подоланні кризових явищ на селі відповідно до положень Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр. Саме дана стратегія покращення якості життя передбачає використання ефективного організаційно-економічного механізму реалізації політики зайнятості сільського населення, формування та функціонування ринку аграрної праці в Україні, розвитку альтернативних видів діяльності, приватно-державного партнерства, приватного інвестування виконання соціальних проєктів та програм тощо. Також підвищити конкурентоспроможність сільських територій можна шляхом відродження кооперативного руху та підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації, стимулювання несільськогосподарського бізнесу в сільській місцевості, реалізації проєктів соціально-економічного розвитку сільської місцевості, заходів стимулювання соціальних ініціатив, спрямованих на розвиток інфраструктури сільських територій тощо.

Сталий розвиток починається із територіальної одиниці і вирішення проблем її жителів, лише потім досягає державного та глобального рівнів, тобто відбувається покращення управління і локального розвитку із врахуванням ініціатив «знизу». На меті процесу децентралізації було саме перенесення відповідальності за розвиток населеного пункту на територіальну громаду, на її жителів, які зацікавлені в розбудові власних сіл та підвищенні свого добробуту, поліпшенні умов життя. В центрі уваги знаходяться жителі населених пунктів та їхні потреби. Місцева влада є координатором і приймає запити та формує перелік питань, які треба вирішити і водночас тісно співпрацює та взаємодіє із мешканцями для досягнення результату. Тобто зусиллями місцевих мешканців і відбувається розвиток територіальної одиниці, вони стають не просто жителями, а активними учасниками у всіх аспектах громадського життя, пропонують і забезпечують свій особистий вклад для досягнення спільної мети. В цьому і є колективне бачення майбутнього.

Список використаних джерел:

1. Беженар І. М. Оцінка розвитку сільських територій в Україні. *The II International Scientific and Practical Conference «Modern issues of practice and theory»*, January 17–19, London, Great Britain. P. 80–87.
2. Бородина О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення. *Економіка України*. 2009. № 5 (570). С. 59–67.
3. Важинський Ф. А. Пріоритетні напрями розвитку сільських територій України (Аналітична записка). URL: <http://ird.gov.ua/irdp/e20170202.pdf> (дата звернення: 03.08.2021).
4. Децентралізація дає можливості. URL: <https://decentralization.gov.ua>.
5. Костюченко Д. Л. Розвиток сільських територій в Україні: проблеми та перспективи. *Ефективна економіка*. 2017. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5556>.
6. Крисанов Д. Ф. Аграрна сфера: пріоритети та механізми реалізації. Київ : Ін-т економіки НАН України, 1998. 235 с.
7. Лендел М. Туризм як стимул до розвитку. Перспективи цієї галузі в контексті інтересів регіонів і громад України. Розвиток громад і регіонів України: [Проект Київського центру Інституту Схід-Захід] / За ред. С. Максименка. Київ : Логос, 1999. С. 105–107.
8. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 51–58.
9. Офіційний сайт Міністерства розвитку громад та територій України. URL: <https://www.minregion.gov.ua/about/> (дата звернення: 03.08.2021).
10. Павлов О. І. Сільські території як об'єкт наукового дослідження. Державне будівництво. 2006. № 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/DeBu/2006-1/doc/1/04.pdf> (дата звернення: 03.08.2021).
11. Павлов О. І. Теоретико-методологічні засади сучасної парадигми управління сільськими територіями. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/region/05poiust.pdf> (дата звернення: 03.08.2021).
12. Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження. URL: <http://history.org.ua/JournALL/regions/3/5.pdf> (дата звернення: 03.08.2021).
13. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наукова доповідь / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [кол. авторів: Ю.О. Лупенко, О.Г. Шпикуляк, В. Я. Месель-Веселяк та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 114 с.
14. Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2015 р. № 1119. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.08.2021).
15. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку. *Економіка України*. 2007. № 6. С. 50–59.
16. Розвиток сільських територій України / за ред. О.Г. Осауленка. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2006. 751 с.
17. Сембай Ірина Василівна Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій : автореф. дис. ... канд. екон. наук. URL: <http://samzan.ru/156821> (дата звернення: 03.08.2021).
18. Смушак М. В. Сільські території як соціально-економічна категорія. *Агроінком*. 2006. № 2. С. 106–110.
19. Смушак Михайло Володимирович. Організація системного розвитку сільських територій регіону : автореф. дис. ... канд. екон. наук. URL: <http://80.92.225.156/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:547791/Source:default> (дата звернення: 03.08.2021).
20. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій / за ред. П.Т. Саблука. Київ : ІАЕ, 2005. 82 с.
21. Талавири М. П. Заходи підтримки економічного розвитку сільських територій. *Агроінком*. 2006. № 2. С. 110–113.
22. Третяк А. М. Стан та проблеми розвитку земельних відносин сільських територій. *Агроінком*. 2004. № 3–4. С. 23–28.
23. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції (практичний посібник) / За ред. П.Т. Саблука. Київ : ІАЕ, 2000. 555 с.
24. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки. *Економіка АПК*. 2005. № 3. С. 123–128.
25. Якуба К. І. Трудовий потенціал сільських територій. *Вісник аграрної науки*. 2007. № 6. С. 72–75.

References:

1. Bezhenar I. M. (2022). Otsinka rozvytku silskykh terytorii v Ukraini. [Assessment of rural development in Ukraine]. The II International Scientific and Practical Conference: Modern issues of practice and theory (pp. 80–87). London. (in Ukrainian)
2. Borodina O., Prokopa I. (2009). Silskyi rozvytok v Ukraini: problemy stanovlennia. [Rural development in Ukraine: problems of formation]. *Ekonomika Ukrainy*, vol. 5 (570), pp. 59–67. (in Ukrainian)
3. Vazhynskiy, F. A. Priorytetni napriamy rozvytku silskykh terytorii Ukrainy (Analytychna zapyska) [Priority areas of development of rural areas of Ukraine (Analytical note)]. Retrieved from: <http://ird.gov.ua/irdp/e20170202.pdf>. (in Ukrainian)

4. Detsentralizatsiia daie mozhlyvosti [Decentralization provides opportunities]. Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua>. (in Ukrainian)
5. Kostiuhenko D. L. (2017). Rozvytok silskykh terytorii v Ukraini: problemy ta perspektyvy [Development of rural areas in Ukraine: problems and prospects]. *Efektivna ekonomika*, vol. 4. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5556>. (in Ukrainian)
6. Krysanov D. F. (1998). Ahrarna sfera: priorityty ta mekhanizmy realizatsii [Agrarian sphere: priorities and implementation mechanisms]. Kyiv: In-t ekonomiky NAN Ukrainy, 235 p. (in Ukrainian)
7. Lendiel M. (1999). Turyzm yak stymul do rozvytku. Perspektyvy tsiei haluzi v konteksti interesiv rehioniv i hromad Ukrainy [Tourism as a stimulus to development. Prospects of this industry in the context of the interests of regions and communities of Ukraine]. *Rozvytok hromad i rehioniv Ukrainy: [Proekt Kyivskoho tsentru Instytutu Skhid-Zakhid] / Za red. S. Maksymenka*. Kyiv: Lohos, pp. 105–107. (in Ukrainian)
8. Malik M. Y. (2008). Do pytannia staloho rozvytku silskykh terytorii. [On the issue of sustainable development of rural areas]. *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 51–58. (in Ukrainian)
9. Ofitsiyni sait Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy [Official site of the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine]. Retrieved from: <https://www.minregion.gov.ua/about>. (in Ukrainian)
10. Pavlov O. I. (2006). Silski terytorii yak ob'ekt naukovooho doslidzhennia. [Rural areas as an object of scientific research]. *Derzhavne budivnytstvo*. (Vol. 1). Retrieved from: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/DeBu/2006-1/doc/1/04.pdf>. (in Ukrainian)
11. Pavlov O. I. Teoretyko-metodolohichni zasady suchasnoi paradyhmy upravlinnia silskymy terytoriami [Theoretical and methodological principles of the modern paradigm of rural management]. Retrieved from: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/region/05poiust.pdf>. (in Ukrainian)
12. Pavlov O. Silski terytorii: teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia [Rural areas: theoretical and methodological principles of research]. Retrieved from: <http://history.org.ua/JournALL/regions/3/5.pdf>. (in Ukrainian)
13. Lupenko Yu. O., Shpykuliak O. H., Mesel-Veseliak V. Ya. (2019). Perspektyvni formy orhanizatsii hospodarskoi diialnosti na seli: naukova dopovid [Perspective forms of organization of economic activity in the countryside: scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE». (in Ukrainian)
14. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25.11.2015 № 1119 [On approval of the Regulation on the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 25, 2015 № 1119]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119-2015-%D0%BF#Text>. (in Ukrainian)
15. Prokopa I. (2007). Silski terytorii Ukrainy: doslidzhennia i rehuliuвання rozvytku [Rural areas of Ukraine: research and regulation of development]. *Ekonomika Ukrainy*, vol. 6, pp. 50–59. (in Ukrainian)
16. Rozvytok silskykh terytorii Ukrainy (2006). [Development of rural territories of Ukraine]. O. H. Osaulenko (Ed.) Kyiv: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy. (in Ukrainian)
17. Sembai I. V. (2008). Funktsionuvannia silskohospodarskykh pidpriemstv u konteksti rozvytku silskykh terytorii [Functioning of agricultural enterprises in the context of rural development]. Extended abstract of candidate's thesis. Retrieved from: <http://samzan.ru/156821>. (in Ukrainian)
18. Smushak, M. V. (2006). Silski terytorii yak sotsialno-ekonomichna katehoriia [Rural areas as a socio-economic category]. *Ahroinkom*, vol. 2, pp. 106–110. (in Ukrainian)
19. Smushak M. V. (2009). Orhanizatsiia systemnoho rozvytku silskykh terytorii rehionu [Organization of systemic development of rural areas of the region]. Extended abstract of candidate's thesis. Retrieved from: <http://80.92.225.156/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:547791>. (in Ukrainian)
20. Sotsialno-ekonomichni problemy rozvytku ukraïnskoho sela i silskykh terytorii [Socio-economic problems of Ukrainian rural and rural areas] / za red. P.T. Sabluka. Kyiv: IAE, 2005. 82 p. (in Ukrainian)
21. Talavyria M. P. (2006). Zakhody pidtrymky ekonomichnoho rozvytku silskykh terytorii [Measures to support the economic development of rural areas]. *Ahroinkom*, vol. 2, pp. 110–113. (in Ukrainian)
22. Tretiak A. M. (2004) Stan ta problemy rozvytku zemelnykh vidnosyn silskykh terytorii [Status and problems of development of land relations in rural areas]. *Ahroinkom*, vol. 3–4, pp. 23–28. (in Ukrainian)
23. Formuvannia ta funktsionuvannia rynku ahropromyslovoi produktsii (praktychnyi posibnyk) [Formation and functioning of the market of agro-industrial products (practical guide)] / Za red. P. T. Sabluka. Kyiv: IAE, 2000. 555 p. (in Ukrainian)
24. Yurchyshyn V. V. (2005) Silski terytorii yak systemoutvoriuiuchi faktory rozvytku ahrarnoho sektora ekonomiky [Rural areas as system-forming factors in the development of the agricultural sector of the economy]. *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 123–128. (in Ukrainian)
25. Yakuba K. I. (2007) Trudovyi potentsial silskykh terytorii [Labor potential of rural areas]. *Visnyk ahrarnoi nauky*, vol. 6, pp. 72–75. (in Ukrainian)